

DÁVID GYULA

AZ ERDÉLYI HELIKON A NEGYVENES ÉVEKBEN

■ 1940-ben tizenharmadik évfolyamába lépett az *Erdélyi Helikon*, a marosvécsi szabad íróközösség folyóirata. A vécsi közösség sokat változott az indulás óta. Ha formálisan nem is, de kiváltak belőle azok, akik Kisjenőn 1933-ban létrehozták az Erdélyi Magyar Írói Rendet, más, a kisebbségi magyarság mindennapi gondjaihoz közelebbi cselekvésteret kerestek maguknak azok, akiknek nemzedéke már a kisebbségi életformában nőtt emberré (az Erdélyi Fialatok, a *Hitel*, illetve az *Erdélyi Enciklopédia* köré csoportosultak). Megrendítette a „helytállás-ideológiát” egyik fő képviselőjének, Makkai Sándornak a távozása és a távozását megideologizáló *Nem lehet*-je nyomán kirobbant vita, s a *Helikon* ifjú reménysége, Szemlér Ferenc *Jelszó és mítoszában és körülötte* belülről is megfogalmazódott a transzszilvanista ideológia kritikája. Végül a harmincas évek végére, a Vásárhelyi Találkózón és utána, közvetlen közelből tevődött fel egy új, az egész erdélyi magyar közösséget átfogni képes kisebbségi cselekvési program szükségessége. Mindezenközben pedig a belső átrendeződést jelző folyamatokat derékba törte Romániában a királyi diktatúra, világviszonylatban pedig a második világháborúhoz vezető revanspolitika, amelynek 1938-as és 1939-es eseményei – a mindennapi életre kihatóan is – testközelbe hozták Erdély kérdésének napirendre kerülését.

A vécsi íróközösség – a kiszakadók pótlására – közben már 1934-ben megnyitotta sorait a *Pásztortűz* írócsoportja előtt (ekkor lépett a tagok sorába Császár Károly, Járosi Andor, Moldován Pál és Tavasz Sándor), s időközben a fiatalok közül is többen (Gagy László, Kiss Jenő, Szemlér Ferenc, Szenczei László, Vásárhelyi Z. Emil és Wass Albert) a helikonisták soraiba kerültek. Az 1939-es vécsi

összejövetelen ugyan mindössze 23-an vettek részt, a régi tagok közül azonban ott volt Bánffy Miklós, Endre Károly, Kacsó Sándor, Karácsony Benő, Kádár Imre, Kemény János, Kós Károly, Kovács László, Lakatos Imre, Maksay Albert, Molter Károly, Nyirő József, Olosz Lajos, Tamási Áron és Tompa László.

Ez az *Erdélyi Helikon* munkatársi gárdájának képlete is 1940 küszöbén, abban az évben, amelynek össze, a második bécsi döntéssel és Észak-Erdély Magyarország-hoz való visszacsatolásával új szakaszt nyit Erdély legjelentősebb magyar irodalmi folyóirata történetében.

A szóban forgó négy év erdélyi magyar irodalmának részletekbe menő vizsgálatát elvégezte már Vallasek Júlia (vö. *Sajtótörténeti esszék*. Kriterion, Kolozsvár 2003, *Elváltozott világ. Az erdélyi magyar irodalom 1940–1944 között*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004). Magam az alábbiakban csupán az időszak folyóiratszámainak fellelőzésére és néhány mozzanat kiemelésére vállalkozom.

Az *Erdélyi Helikon*t az 1940–1944-es időszakban is változatlanul Bánffy Miklós jegyzi főszerkesztőként, felelős szerkesztőként pedig Kós Károly, de tényleges szerkesztője Kovács László, belső munkatársa pedig már 1934-től Kiss Jenő. 1940-ben is – mint hagyományosan indulása óta – évi tíz számmal jelentkezik, a nyári hónapok kihagyásával, amiből a magyar adminisztráció Észak-Erdélybe való meghonosítása után hamarosan gondok is támadnak.

A Bécsi Döntést követő első szám, az októberi, az élén olvasható, 1940. szeptember 1-jei keltezésű vezető cikke szerint még a nyári szünet előtt készen volt, abban tehát csak ez az egyetlen írás tükrözi (a fő laptest előtt I–II-vel oldalszámozva) a változást. Szerzője a szerkesztői

koncepció egyetlen változását jelzi benne, a Dél-Erdélyben maradt íróársakra utalva: „Első gondolatunk – írja minden bizonytal Kovács László – nekik szól. Egy hosszú, hosszú harc után szakadtak el tőlünk... Két évtizeden át együtt éltünk, visszavonulva belső erődeink mögé. Most gyönyörű katakombá-életünkből kilépve, az ottani fényben minden gondolatunk minden magyaré előtt elsősorban az övék. [...] Mi az örömben könnyebben eltávolodhatunk, mint ők, a drága testvérek, ott túl az új határon. Örömben, búban vigyázzunk hát egymásra közösen, s különböző parancsainkkal menjünk csak tovább a közös cél felé.” A lapszámban Kemény János és Kótay Pál novellával, Reményik Sándor és Derzsi Sándor verssel, Szemlér Ferenc első világháborús angol mártírköltők verseinek fordításával, Vita Zsigmond egy Bethlen Miklós-esszéjével szerepel; Molter Károly Tompa László *Hol vagy, ember?* című kötetéről, Szemlér Karácsony Benő *Utazás a szürke folyón* című regényéről közöl kritikát, Kovács László Reményikről tanulmányt. A „Könyvek és írók” rovatban Szemlér és Radnóti Miklós új kötetéről, Vas István Villon-fordításáról, az új Babits műfordításkötetről és Köves Miklós *Hat nap és a hetedik* című regényéről Kovács László, Lőrinczi László, Molter Károly és Szemlér Ferenc ír; a „Művészeti szemle” rovatban Domokos Pál Péter moldvai csángó népköltészeti gyűjteményéről olvashatunk, s népköltészeti értékeinkbe nyújt betekintést az az Ósz János gyűjtéséből származó mese is, amely egy az Erdélyi Szépművészeti Céhnel nemsokára megjelenő kötetből vett mutató. Megtalálható a számban továbbá a már régebb óta *Helikon*-munkatárs Gál István összeállította magyar és a Szabó István szerkesztette román folyóiratszemle (az előbbi kitékintését az ismertetett lapoknak a *Budapesti Szemlé*től a *Nyugaton* és a *Kelet Népe*n át az *Egyedül Vagyunk*ig terjedő skálája, az utóbbiét C. Rădulescu-Motru, Alexandru Dima és Dimitrie Gusti tanulmányainak, illetve az 50 éves Nichifor Crainicot köszöntő *Gândire*ának az ismertetése jelzi).

Azért részleteztem ennyire ezt a számot, mert ez a lapszámstruktúra nagyjából az elkövetkezőkben is megmarad.

Az 1940. novemberi szám már teljes egészében új, bár alapötletét láthatóan még mindig szükségmegoldás szülte: a szerkesztőség egyfajta áttekintést kíván

nyújtani a kisebbségi korszak erdélyi magyar irodalmának fő vonásairól. Különösen érzékelhető ez a számban közölt versválogatáson: Reményik Sándor tíz verssel szerepel benne (köztük a *Míg állt a vár*, *Mohács után*, *Atlantisz harangoz*, *Türelem* és az *Ahogy lehet*), Áprily négy verssel (köztük van természetesen a *Tetőn*, a *Pisztrángok kara* és a *Láthatatlan írás*), Tompa László hárommal (köztük van a *Lófűrösztés* és a *Magányos fenyő*). Dsida Jenőtől a *Tükör előtt* olvasható ebben az összeállításban. Verssel van jelen még Bartalis János, Kádár Imre, Kiss Jenő, Szemlér Ferenc és az *Erős vár a mi Istenünk*-fordítással Szabédi László. A szám prózaanyagának szerzői Kós Károly, Makkai Sándor, Molter Károly, Nyíró József, Tamási Áron, Wass Albert és a helikonisták által már 1938 óta felkarolt Asztalos István. A válogatás tendenciáját talán eléggé jellemzi, hogy Kóstól az 1919, Nyírőtől a *Baj-pósta*, Tamásitól a *Rakodó hivatal* kerül közlésre, a kisebbségi korszak létállapotát rögzítő három írás. A szám élén Kovács László (ez alkalommal aláírt) vezető cikke olvasható: *Az erdélyi költő politikája*. A szerkesztő bevezetőül Arany János szavait idézi a cenzúráról (olyan, mintha valaki „bakan-csával akarná eltiporni a napsugarat”), majd így folytatja: „...az erdélyi író igazában egyebet sem tett, mint politizált. A modern költő általános magatartásához viszonyítva majdnem szokatlanul is sokat. De ez a politika [...] majdnem teljes egészében egyúttal helytől és időtől független magasabb értelmet is nyert [...]. A hatalommal szemben inkább a lelki fölénye és a zavartalan hite volt az izgató, mint a nyers indulata és lázadása.” (1940. 9. 518.) Alább így foglalja össze a huszonekét év erdélyi irodalmának meghatározó vonásait: „A tágabb haza helyett ott volt a szülőföld, a lelkeket a szenvedélyes megtisztulás vágya, a magunk revíziója ragadta meg, s élővé varázsolódott a múlt, beköltözött a jelenbe, majd annak szinte ellenhatásaként megérkezett az élő erdélyi nép, a világon és az embereken átlátó, kíváncsi és tiszta ember, akivel új életet érdemes teremteni.” (uo. 520.)

Az 1940. decemberi számmal aztán tartalmilag is elérkezik az *Erdélyi Helikon* a jelenhez. A szerkesztő ugyanis azzal a kéréssel keresi fel az íróársakat, hogy vessék papírra, „...mit éreztek, mit láttak és gondoltak az élet magyar magvetői,

amikor ilyen nagyot fordult velük a világ?!” (1940. 10. 609.) A szám pedig a felkérésre született írásokból áll össze – egyetlen kivétellel: Reményik Sándor *Magunkba le* című, 1931-es keltezésű versét küldi el, de aktuális ajánlással: „Azoknak, akik odaát maradtak”. A többi írás nagyobb részét a változás napjait (Kemény János: *Így léptünk át a szabadságba*, Kós Károly: *Ezerkilencszáznegyven*, Wass Albert: *Két nap*, Asztalos István: *Pirosbetűs napok*) vagy szerzője azokkal kapcsolatos érzéseit-gondolatait (Kiss Jenő: *A hazatérés naplójából* és Szabédi László *Üdvözlégy, szabadság!* című versei, Tamási Áron *Gondolatok hazatérés idején* című esszéje), illetve a múltat felelevenítő emlékeit (Molter Károly: *Az elnyomás szótára*) tárja az olvasó elé. Helyet foglal ezeken kívül a lapszámban Kádár Imre *Búcsú a kisebbségi színháztól* című tanulmánya és Kovács Lászlótól egy írás *A történelem lapja szélén* címmel. Az „Irodalmi krónika” rovatban közlik Hankiss Jánosnak az erdélyi írók 1940. november 7-én, Budapesten tartott felolvasóestje előtt elmondott bevezetőjét, s megtalálható a lapszámban a „Művészeti szemle”, a „Könyvek és írók” (ebben Makkai Sándor a Bánffy-trilógia zárókötetéről közöl kritikát), valamint – még ebben a számban is – a „Román folyóiratszemle”.

Annak számára, aki ma olvassa újra ezeket az írásokat, elgondolkodtató, hogy egy részükben nemcsak az öröm és lelkesedés s nemcsak a változás napjainak néhány felemelő vagy tragikus eseménye örökítődik meg, hanem – a jövőt illetően – bizony fenntartás is kifejezést nyer. Különösen két írás az, amely ebből a szempontból figyelmet érdemel: a Kós Károlyé és a Tamásié. Más-más műfajban szólnak, de a fenntartás – vagy talán inkább az aggodalom – azonos irányú.

Kós Károly *Ezerkilencszáznegyven* című írásában – amely egyébként évtizedekkel később ürügyet szolgáltatott arra, hogy írója születésének centenáriumán a Ceaușescu-cenzúra még a nevének említését is letiltsa (vö. Dávid Gyula: *A betiltott centenárium*. In: *Kiáltó szó. Kós Károly emlékezete*. Nap Kiadó, Bp., 2005. 304–313.) – a változás napjait, a román alakulatok ki- és a magyar honvédek kolozsvári bevonulásának képeit idézi fel. Ezek között az akkor még friss emlékképek között azonban ott van egy háromszor is visszatérő parabola. Más-más tör-

ténelmi helyzetben (az 1918-as összeomlást, majd az önépítő kezdetet idéző körülmények között) indulásra kész a történelem szekere; a Sors hívására sorban felül rá a politikus, a pap, a polgár – mindegyik kényelmes, adott esetben vezető helyre, induláskor azonban kiderül, hogy ott áll még a szekér mellett a költő is, aki számára azonban már nincs hely. Ekkor ő, fáklával a kezében, a szekér elé áll. „Én majd mutatom a sötétben az utat” – mondja.

Harmadszorra azonban – a jelenhez érve – módosul a történet: a hazatérés ünnepeéről jövő költő késve érkezik az állomásra, a szekér már tele van.

„– Kik ezek az emberek, akiket mi nem ösmerünk – kérdeztük a Sorsot –, és mit akarnak ezek itt?”

– Utasok, mint ti – felelte a Sors –, de fürgébbek és előbbre látók, mert okosabbak, mint ti.

– [...]

Aztán hallottuk, hogy a szekér az állomás elé rohogott. A kijáró ajtó megnyílt, s a Sors beszállásra szólította az utasokat.

Taszigálva, egymást kíméletlenül taposva tolongott most kifelé mindenki, és nyomakodott a szekér felé. S azok az utasok jutottak fel elsőül a szekérbe, akiket mi nem láttunk azelőtt magunk között.

A főülést a katona foglalta el, melléje ült a hivatalnok. Azután felültek a bíró, az ügyvéd, a tanár, a mérnök, az orvos. Kicsit szűken, de jutott hely a kereskedőnek és az iparosnak is, a papnak és parasztnak meg a munkásnak is. A bakra pedig a politikus kapaszkodott, és kezébe vette a gyeplőt meg az ostort.

A Sors indulást parancsolt már, amikor még egy ember állott a szekér mellé, és fel akart szállni. De az utasok mérgeesen kiáltottak reá:

– Nincsen hely. Igyekeztlél volna jobban.

[...]

A szekér elrohogott.

Az ember pedig, aki lemaradt a szekérből, körülpillantott, és szeme köröskörül az égen tornyosuló fellegeket látott, a füle zivatarnak mennydörgését hallotta meg, és tudta, hogy az első kanyarodónál sokfelé ágazik az út. És hamarosan éccaka lesz.

– Mit fogsz csinálni? – érdezte tőle a Sors.

– Utánuk kell mennem – válaszolta az ember –, mert ha bajba kerülnek, nekem

kell rajtuk segítenem, és ha utat vesztenek, nekem kell azt megtalálnom.

És sietve indult el a szekér nyomában, gyalogosan a *költő*.” (1940. 10. 624–625.)

Hasonló fenntartás jut kifejezésre Tamási Áron esszéjében is (*Gondolatok hazatérés idején*. 1940. 10. 628–634), amelyben ilyeneket olvasunk: „Megval-lom, nekünk a kezdet szerfölött nehéz. A nemzeti fegyelem, a lelkiismeret és a felelősség összhangjából kell tartalmat és formát alakítanunk, hogy új feladatunkat jól kezdhessük s még jobban betölthessük.

Egy kicsit meggondolt és nehézkes emberek vagyunk, mert egy dologban lehetőleg csak egyszer szeretünk határozni. S bizony a sok szeretet között, mely szóból és írásból felénk árad, egyszer-kétszer megérdemelnők a »makacs« jelzőt is, hiszen nap-nap után mondunk le olyan gyönyörű képekről, amelyeket lelkesedve festenek rólunk.

Nem a kedvezőt, hanem az igazat szeretjük. S mi az igaz?

Igaz például, hogy létezik egy úgynevezett erdélyi magyar szellem, melynek utánezatai rendkívül népszerűek. Mi azonban a valódit inkább ajánljuk, mert abban az erkölcs formáló és célravezető erejét törvényszerűnek tartjuk, s egyben úgy gondoljuk, hogy ez a hitünk nagy nemzeti erő lehet ma, amikor egy megújítandó Európában megújult magyarságot kell teremteni. Erős tulajdonsága még ennek a szellemiségnek a szociális igazság teremtő ereje is, nemkülönben a küzdelme a rendszerért, melyben egyfelől a világ s másfelől a nemzet egységben jelenik meg.”

Ezután felidézi a huszonkét esztendőös kisebbségi időt, amelynek két hősét nevezi meg: a szellemi embert és a népet: a falusi magyar népet, a huszonkét esztendő igazságai között pedig az osztályfalak „megkorhadását”, külön is utalva az erdélyi mágnásra, aki „gondot és munkát vállalt”, s a munkásra, akiben „kitisztult a magyar öntudat”. Így néz ki szerinte „a lelkileg megújult egységes társadalom, s ez mind nemzeti érték. Ország dolga most már, hogy mi történik vele.”

A toll embereiről pedig ezt mondja: „Íróban alkusz, aki csak az időszerűt tanítja, s ártatlan álmodozó, aki az időt-lent.” „Az ő sorsa nehéz és veszedelmes. Minden időkből nehéz és veszedelmes volt, s hát még manapság, amikor az is megzavarodik, és megzavartatik, aki nem csinál semmit.” Az 1940 őszével bekö-

szöntő szellemiséget pedig summásan így minősíti: „Amikor a jelszó növényzete benövi a szót, az újságot és a könyvet, s buján tenyészik a virágok fölött.”

A következő számban még mindig van a szeptemberi ünnep eseményeihez kapcsolódó anyag: az 1941. évi első számban Gál István összeállításában terjedelmes magyar sajtószemlét közöl, *A visszatért Erdély a magyar folyóiratirodalomban* címmel. „Alig pár hét alatt több mint huszonötezer cikk jelent meg a magyar sajtóban Erdélyről” – tudjuk meg a szorgalmas szemleírótól –, ebből próbál ízelítőt adni, kiemelve természetesen a legfontosabbakat. Csak néhányból idézek: Teleki Pál írja a *Híd*-ban: „A három nemzet, négy nemzetiség és öt vallás hazájában ma sem kereshetik és nem is keresik az ellentéteket. Ez az egyensúlyér-zék, történelmi érzék, józanság érzéke, melyet a történelmi sors magyaráz...” És: „...aki ma Erdélybe megy, láthatja, hogy mennyire maradandó, mennyire immanens tulajdonsága ez az egyensúlyér-zék az erdélyi léleknek általában. Az erdélyi lelkiség [...] ezzel az egyensúlyér-zékével óriási társadalmi és politikai érték, amely ma hozzánk viszatért. Ezt a nemzeti értéket fel kell ismerni és meg kell becsülni.” (1941. 1. 65.) A *Magyar Élet* Németh László töprengését közli. „Az erdélyi eszméből – írja többek között – akkora boltozatot kell az egész magyarság fölé raknunk, hogy a visszatért nép képességeire ocsúdjon alatta, s mint fajtánk törzse lássa el hivatását.” Majd a jövőn töprengve így folytatja: „Hány megoldást gondoltunk végig, s mindnek volt fogyatkozása. A legreflexszerűbb az volt, amit a politikusok szentistváni gondolatnak, a szavalókarok pedig »mindent vissza«-nak mondanak. De lehet-e hárommillió ember egy másik, vele egynyelvű ország határán más, mint hazáruól? Elbír-e a magyarság ennyi belső ellenséget, vagy ami még rosszabb, renegátot?” (*Erdély ünnepére*. I. h. 69–70.) S mintha erre felelné Tamási Áron, aki a *Híd*-ban, *Erdély magyarországi barátaihoz* címezve írását, arra figyelmeztet: „Erdélyben a magyarságé a lelki és állami impérium. De [...] Erdély fölött a magyar impérium azon múlik, hogy magunkkal törődünk, s ne másokat szorongassunk. Nekünk kell minőségben odáig nőnünk és mennyiségben odáig szaporodnunk, hogy a történelmi pernek egyszer és örökre vége legyen.” (I. h. 65.)

Az 1940. októberi szám vezető cikkében megfogalmazott program szerint a folyóiratban a továbbiakban a szerkesztők figyelmének középpontjába kerül a dél-erdélyi magyar írás. Találkozunk benne Kacsó Sándor, Méliusz József, Szemlér Ferenc, Vita Zsigmond írásaival (versekkel, prózával, tanulmánnyal, kritikával). Vita Zsigmond Szombati-Szabó István emlékét idézi, szemle cikk jelenik meg Domokos Pál Péternek *A moldvai magyarság* című könyvéről Szabó István tollából, s kritika Kacsó Sándornak az Erdélyi Szépmíves Céh által kiadott *Lélekvesztőn* című regényéről Parajdi Incze Lajostól. Később átfogó tanulmányt közöl az *Erdélyi Helikon* Virágh Miklós tollából *Dél-erdély magyar irodalma* címmel (1943. 6. 366–369.), s szemle cikket az 1943-ban megjelent *Romániai magyar írók antológiájáról* Lőrincz László tollából (1944. 5. 304–306.).

A magyar–román szellemi kapcsolatok viszonylatában – sőt azokon is túlmenően – idéztük már Teleki Pál szavait a „három nemzet, négy nemzetiség, öt vallás” Erdélyéről. E tekintetben a kezdet még ígéretesnek tűnik, hiszen a román szellemi horizontról eddig rendszeresen tudósító Szabó Istvánnak az 1940. évi novemberi számban is ott van a román sajtószemléje. A *Visszatekintés a román folyóiratirodalomra* című szemle cikk (i. h. 700–706.) a bevezetőben visszaidézi az elmúlt éveket, amelyekben rovatának egyik célja az volt, hogy „a román szellemi életről, mozgalmairól tájékoztassa azokat is, akik nem ismerik a román nyelvet, vagy más okból nem juthatnak ehhez a tájékozódáshoz”, a másik pedig, „hogy számon tartsa azokat a román megnyilatkozásokat, melyek tekintet nélkül a hangminőségére, a magyar szellemi, irodalmi és művészi élettel, annak különféle jelenségeivel foglalkoztak” (i. h. 700.), majd ezt írja: „Felső-Erdélynek visszatérése az anyaországhoz nemcsak hitünk, de friss tapasztalatunk szerint is egyre parancsolóbban mutatja annak szükségét, hogy szabadon és magyar szemszögből tisztázzunk minden olyan erdélyi s általában magyar viszonylatot, melynek a románsággal valamilyen összefüggése van” (i. h. 700–701.). Ezek után sajnálatos kell megállapítanunk, hogy a folyóirat következő évfolyamaiból – igaz, az akkori hivatalos román–magyar viszonyt ismerve érthető módon – szembetűnően hiány-

zik az, amit Szabó István az imént idézetekben feladatnak tekint. Sőt, már az 1940. évi novemberi számban bejelentik a román sajtószemle rovat megszűnését, s a későbbiekben az egyetlen ide sorolható anyag Szabédi László fordításában egy mezőszégyi román népköltészeti csokor: a *Báréi csujogatások*. Tudjuk, a román irodalomra figyelmet nagymértékben ellehetetlenítette a két állam közötti s a lakosság széles rétegeit is negatívan befolyásoló feszültség, másrészt az Észak-Erdélyben maradt román írók-irodalmárok – bukaresti utasításra – a passzív rezisztencia álláspontjára helyezkednek, a *Helikon* ebből a szempontból pozitív két háború közötti munkájának ismeretében mégis feltűnő ez a hiátus.

A korábbi évtizedekben oly termékeny, bár igaz, már a harmincas években akadozó erdélyi szász–magyar kapcsolatokra utaló anyagok szintén teljesen eltűnnek. Az egyetlen kivétel Szabó István szemle cikke Pukánszky Béla *Erdélyi magyarok és szászok* című könyvéről. Ennek hátterében viszont az állhat, hogy az erdélyi szászok jelentős része Dél-Erdélyben maradt, s az egész hazai németiség hangadói számára akkor már rég Berlinben kelt fel a nap.

Változás észlelhető az *Erdélyi Helikon* munkatársi körében is. Kiszorult – nemcsak a folyóirat munkatársainak köréből, de még a helikonisták közül is – Bárd Oszkár (utoljára 1941-ben jelenik meg verse, s amikor a faji törvények következtében elveszti kórorvosi állását, s segítségül felajánlja egy verskötetét az ESZC-nek, elutasító választ kap), elmarad Karácsony Benő (akinek egyetlen írása ebből az időszakból egy a Reményik-emlékszámban közölt visszaemlékezés), visszavonul a kisebbségi korszak irodalmi életét egy forrás értékű könyvben, a *Súly alatt a pálmában* megörökítő Ligeti Ernő (helyzetéről ő maga ad képet egy Molter Károlyhoz 1941. szeptember 20-án írott levelében), de eltávolodik a helikoni csoporttól Nyírő József is, aki közben Budapestre költözik, s ott egy másután jelennek meg újrakiadásban a korábbi nagy sikert aratott könyvei. Rendszeres munkatársává válik viszont a *Helikon*-nak Horváth Imre, akinek „lírálja a ’40-es években – amint a *RMIL*-ben olvassuk – új csúcspontot hódít”, s ennek elismeréseként Baumgarten-jutalomban is részesül.

A négy év *Helikon*-sajtótörténetének emlékezetes eseménye különben a Remé-

nyik Sándor halálát követően összeállított különszám (1941. 11.), illetve az, amelyet a szerkesztő Bánffy Miklós 70. születésnapjára állít össze (1943. 10), mindkettő néhány fontos tanulmánnyal, visszaemlékezéssel. Reményitől egyébként az *Erdélyi Helikon* egy évvel halála után közli a cenzúra által korábban a folyóiratból kivételtet *Korszerűtlen verseket* is (1943. 1).

Örvendetes s a jövő szempontjából mindenképpen ígéretes ugyanakkor a fiatal nemzedék jelentkezése az *Erdélyi Helikon*ban. Asztalos István, Jékely Zoltán, Makkai László, Szabédi László és Vita Zsigmond az 1942-es vécsi öszejövétel alkalmából formálisan is az íróközösség tagja lesz, s mögöttük, a folyóirat 1942–1944-es évfolyamaiban, ott sorakoznak a fiatalok: Botár Béla, Cseres Tibor, Fényi István, Ficzy Dénes, Hobán Jenő, Horváth István, Isák József, Jánosházy György, Kakassy Endre, Létay Lajos, Lőrinczi László, Méliusz József, Vitányi János – a későbbi évtizedek ismert vagy háttérbe szoruló, a mai köztudatból olykor teljesen kihulló szerzői.

A kortárs anyaországi írók szintén teret kapnak a folyóiratban, bár ez nem újdonság, hiszen az *Erdélyi Helikon* a kisebbségi korszakban (a schismapörben annak idején megfogalmazott félelem ellenére) sem szakadt el a magyar irodalom törzsétől: találkoznak Babits Mihály, Csuka Zoltán, Darvas Szilárd, Illyés Gyula, Móricz Zsigmond, Somlyó György és mások írásaival; a könyvszemle rovatban kritikák jelennek meg – hogy csak néhányat említsek – Cs. Szabó László esszékötetéről, Hankiss János *Európa és a magyar irodalom* című művéről, Márai Sándornak két regényéről is, Féja Géza magyar, illetve Szerb Antal világirodalom-történetéről, s a felsorolást folytathatnók olyan, az akkori magyar szellemi életben meghatározó szerzőkkel, mint Illés Endre, Joó Tibor vagy Karácsony Sándor. A népi írók felé megmutatkozó nyitottsága miatt jelzésértékű Parajdi Incze Lajos írása Erdei Ferencnek *A magyar paraszttársadalom* című könyvéről, a „baloldal” felé Tompa László kritikája Kovács György *Aranymező* című regényéről s más vonatkozásban, talán némi politikai betájolódásra is utalva, Gál István két tanulmánya: *Babits szerepe a magyarországi angol műveltségben*, illetve *Oroszország az amerikai szellemi életben*.

Az *Erdélyi Helikon* beilleszkedése az összmagyar szellemi vérkeringésbe különben nem volt zavartalan. Az csak az új hivatal „packázásai”-nak órá is kivétel árnyéka, hogy a magyar sajtórendelkezések merev alkalmazása következtében már 1941-ben összeütközésbe kerül a hatóságokkal a postai terjesztés miatt (az akkori sajtórendelkezések szerint ugyanis kedvezményes postai terjesztésre jogosult „folyóirat”-nak csak az a sajtótermék minősült, amely évente legalább 12 számot jelenített meg, az *Erdélyi Helikon* pedig – mint tudjuk – a nyári hónapokat kihagyva, 1941-ig csak 10 számmal jelentkezett), s csak Bánffy Miklós közbenjárására tisztázódik az ügy.

De nem mentes ez az időszak más, politikai természetű konfliktusoktól sem. Bánffy Miklóst a magyar parlamentben egyik erdélyi képviselőtársa, Páll Gábor támadja meg, felhánytorgatva a Magyar Népközösség elnökeként való szereplését, később pedig a *Magyarság* című nyilas lapban jelenik meg egy cikk, amelynek írója „tisztogató seprűt” helyez kilátásba „az erdélyi irodalom vadul burjánzó berkeiben is” (Szinérvári András: *Zsidók és szabadkőművesek irányítják az Erdélyi Helikont és az Erdélyi Szépművés Céhet*. 1944. május 26.).

A Helikon íróközösségének az 1942-es marosvécsi találkozó után kiadott nyilatkozatban meg is fogalmazódó kritikus állásfoglalása azonban nem elsősorban ezekben gyökerezik. A kezdeti fenntartásokat Kós Károlynak és Tamási Áronnak a korábbiakban bőven idézett írásai is érzékeltethették. Igaz, két esztendő elmúltával a problémafelvetés már sokkal mélyebb és élesebb.

Nincs itt most idő és lehetőség arra, hogy helikoni íróközösségnek ezt az 1942-es vécsi találkozón elfogadott s a magyarországi közszellem és a magyar kulturális kormányzat felé kritikus hangvételű nyilatkozatát (amelyet visszaemlékezések szerint szintén Tamási Áron fogalmazott) részleteibe menően ismeressem. A 1970-es évek végi cenzúra által ránk kényszerített erős csonkításokkal megtalálható a Marosi Ildikó szerkesztette dokumentumkötet, *A Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh levelesládája* (Kriterion, 1979) jegyzetanyagába elbűjtatva, s teljes terjedelmében (illetve Kovács Lászlóné visszaemlékezése szerint már akkor is csonkított formában) a folyóiratban (1942. 7. 596–604.).

Itt csak néhány bekezdését idézem:
„Felszabadulásunk óta két esztendő telt el.

A tájékozódás és tisztánlátás céljából szükséges is volt ennyi időt várni, mielőtt a minket érintő kérdésekben állást foglalnunk. Alapos tájékozódás és tisztánlátás érzése nélkül komolyan véleményt nyilvánítani nem lett volna sem méltányos, sem lelkiismeretünk szerint való.

Ez az oka, hogy mostanáig várakoztunk.

Habár természetesnek tartottuk volna, hogy Erdélyben a szellemi munka és gondolkodás a hazatérés után is folytatása lesz annak, amit mi huszonkét éven át cselekedtünk és hirdettünk; természetesnek, hogy azok a személyek és szervek, akik és amelyek az erdélyi magyar kultúra építésének, munkálásának közvetlen irányítását, vezetését és újjászervezését a kormányzat vagy a magyar társadalmi szervezetek megbízásából és támogatásával átvették a maguk kezébe, igyekezzenek megismerkedni Erdéllyel, Erdélynek külső és belső sajátos alkatával, viszonyaival, történelmével és közvetlen múltjával.

Egyszerű és természetes lett volna tehát, ha ezek a szervek és személyek felvilágosításért, útmutatásért, sőt tanácsért azokhoz fordulnak, akik nemcsak Erdély szülőttei, nemcsak itt éltek le eddigvaló életüket, együtt népükkel, de 22 esztendőig szolgálták, védelmezték és építették itt a magyar életet.

Bár mindezek nem történtek meg, mi mostanáig mégsem emeltük fel a szavunkat, mert ezt a hatalom átvételével járó sok nehézség és a sürgető kormányzati gondok terhére írtuk.

Most azonban, két év után, megállapíthatjuk, hogy nemegyszer kevésbé alkalmas személyek hivattak felelős feladatok elvégzésére, úgy erdélyiek, mint az országnak más részeiből valók.

Új, ismeretlen intézmények és szervezetek, egyik napról a másikra, bár kétségtelen jóindulattal, de kellő tájékozottság nélkül veszik birtokukba az erdélyi szellem és lélek minden munkaterületét, veszélyeztetve sok mindent, amit oly nehezen építettünk.

Elfogulatlanul és aggodalmasan kell megállapítanunk e ténykedések jó részében a nagyfokú tájékozatlanságot, szakértelem helyett a bürokratikus kicsinyességet, építő cselekvés helyett az üres formalizmust, egyéni felelősségvállalás helyett a hivatalnoki felelősség áthárítását, nem-

egyszer bizalmatlanságot azokkal szemben, akik a hazatérés után nem siettek a huszonkét éves »szenvedés« jutulomdíját azonnal leszámíttatni.”

Ezek után szögezi le a vécsi nyilatkozat annak az „új munkának elveit, céljait és területeit”, amelyeket az írőközösség az elkövetkezőkben a maga számára vállal.

Ismét csak néhány kiragadott bekezdést idézek ebből a programból:

„Meggyőződésünk, hogy amiképpen az erdélyi magyarság élethitének és öntudatának ápolása általános magyar nemzeti érdek volt a múltakban, még fokozottabban azzá kell válnia a jövőben. S amiképpen az *Erdélyi Helikon* a maga szellemterületén ezt szolgálta az ellenséges román törekvésekkel szemben, úgy a jövőben ezt a munkáját tovább kell folytatnia még a jóakaró, de meg nem értő törekvésekkel szemben is, ha azok veszélyeztetik azokat az alapokat, amelyeket mi nemzeti megmaradásunk feltételeinek tartunk.”

„A bécsi döntés [...] Erdély s az erdélyi magyarság életproblémáját megnyugtatóan és véglegesen meg nem oldotta. Erdély ugyanis különvaló tájegység a nagy magyar tájegységen belül. Egység, melynek sorsát kettőbe vágással tartósan megoldani nem lehet. Ezért valljuk, hogy amiképpen az elmúlt huszonkét év alatt szellemi téren az Erdélyi Helikon az egységes magyar szellemet szolgálta és őrizte, amellet most ugyanúgy kell szolgálnia és őriznie mai csonkaságában is az egész Erdélynek szellemi és lelki egységét.”

„...a nagy magyar egység szempontjából a központosítás helyes, de a mai gyakorlati formájában nem a magyar egyetemesség és igazi egység erősítését szolgálja, hanem az ősi tájegységekben rejlő kipróbált erőket sorvasztja el. [...] Éppen ezért kötelességének tartja az Erdélyi Helikon, hogy a szellem területén ellent álljon minden olyan törekvésnek, amely az egyéni és közösségi felelősségtudatot gyengíti vagy éppen megszünteti. Az erősebb, színesebb és gazdagabb Magyarország érdekében kívánjuk ezt.”

„Csonka Erdélynek Magyarországhoz való visszacsatolása után nem változtattuk meg azt a meggyőződésünket, hogy egyházaink tanítói és nevelői munkájára, népünk műveltségének alapozásánál és serdülő ifjúságának szellemi és lelki nevelése céljából pótolhatatlan szüksége

van a jövőben is. Együttes nemzeti munkáról lévén szó, elengedhetetlen kívánság, *hogy hűségesen és becsületes őszinteséggel őriztessék meg az a felekezeti béke, ami az erdélyi magyar egyházainak az elnyomatás éveiben közös nemzetépítő munkára képessé tette.*”

Ezek után az iskolai oktatás, a színház, a népművelés, a szépművészetek támogatásának fontosságát hangsúlyozza a nyilatkozat, s külön kiemeli annak az irodalmi alkotómunkának a szerepét, amelynek szellemiségével, példás közéleti magatartásával a jövő építésében is szerepet kell játszania. Végül a következőkkel zárul:

„Múltunk nagy tanításaira figyelve s erős hittel bízva népünk eljövendő hivatásában, a mindennapi életünkért folyó küzdelem közben is kötelességünknek tartottuk figyelni a velünk élő népek szellemi életét s ezen át gondolkodását. Nemcsak ennek eljövendő hasznáért, hanem hogy a más nép arcába való betekintés által magunkról is helyesebb ismerethez jussunk.

A népek nagy együttesében élve, így nem feledkezhetünk meg azokról az erkölcsi törvényekről sem, amelyek tiszta és erős magyarságunkon keresztül kötelességünkke teszik az *alapvető emberi eszmények megbecsülését és szolgálatát.*

Küzdöttünk a hatalmi elnyomás és szociális igazságtalanság ellen.

Hirdettük a munka érdemét és a jellem dicséretét.

Hirdettük és hirdetjük a *minőség* eszméjét a tömeg nyers erejével vagy a pusztta számokkal szemben. Ez teheti nemcsak az egyént jogos és igazi vezetővé a közösségben, de számban is nemzetet is csak ez tehet nagygyá, ez adhatja meg elvethetetlenül örök létjogát.” (*Erdélyi Helikon* 1942. 7. 596–604. Kiemelések az eredeti szövegben.)

A történelem akkor nem hagyott időt arra, hogy „az erdélyi lelkiség” mint „óriási társadalmi és politikai érték” – Teleki Pál elvárása szerint – beépüljön a magyar életbe és érvényesítse abban a maga jó irányú hatását. Utána pedig olyan korszak kezdődött, amelynek vezérszónokai mindenestől kiiktatták volna a helikoni örökséget a magyar szellemiségből. Az 1942-ben megfogalmazott gondolatok azonban – ki nem mondva – abban a sötét korban is meghatározták az erdélyi/romániai magyar szellemiség legjobbainak magatartását.

Ha őszinték vagyunk, nem tagadhatjuk, hogy ma is időszerű lenne a Teleki Pál-féle elvárás megszívlelése. Igaz, az „erdélyi lelkiség” is sokat változott – de talán nem a hátrányára.

A BIRODALOMBOMLASZTÓ IRODALOMRÓL

■ Immár húszegy éve, hogy Szovjetunió eltűnt a világ térképéről. Emlékét, lélekre aggatott terheit persze életünk végéig cipeljük, miközben naponta szembesülünk a ténnyel: a rendszer aktív kiszolgálóinak tekintélyes része a „szép új világ” vagyosona lett. Felelősségre vonás helyett ők is nyertesei a technikai értelemben vett rendszerváltásnak. Igazolódni látszik a szentencia: a kommunizmusban az a legrosszabb, ami utána következik. Ma már kevesen élnek azok közül, akik felemelték szavukat az embertelen rendszer ellen, akik vissza próbálták téríteni a megfélemlített, a hipnotizált vagy közömbös honatársaikat és európai kortársaikat a zsákut-

cába tartó útról, akik életüket kockára tették a változásért. Többségüket megkímélte a sors a következmények közvetlen szemléletétől.

Lehetetlen vállalkozás megmondani, hogy a szovjet kolosszus immunrendszerének meggyengítésében pontosan mekkora szerepe volt az otthoni illetve a nyugatra elüldözött értelmiségieknek, írástudóknak, hiszen – a szovjet típusú tervgazdaság teljesítményének, a fegyverkezési verseny adatainak összehasonlító elemzésével szemben – a léleken mért változásokat csak megbecsülni lehet. Minden december méltó alkalom arra, hogy megemlékezzünk néhány viszontag-

ságos életű orosz íróról, akik kinyitották a nyugati közvélemény szemét.

A Szovjetunióban és csatlós államai-
ban megtapasztalt szenvedések hívták
életre a szamizdatot. A magyar nyelvben
meghonosodott fogalom az orosz szamo
izdatyelszto szavakból ered, és jelenté-
se: saját erőből kiadott. Az 1960-as évek-
ben keletkezett kifejezés illegális magán-
kiadásokat – újságokat, röpiratokat, köny-
veket – jelöl. A kommunista diktatúra
légkörében a hatalom által ellenőrzött,
sugalmazott kultúra mellett és annak
ellenében ekkortájt nyiladozott az ellen-
kultúra. Szellemi elitje baráti összejöve-
teleken, házi rendezvényeken találkozo-
tatt, ahol kézről kézre jártak a féltett kéz-
iratok. E „második nyilvánosság” szellemi
termékeit és annak terjesztését a pártáll-
ami diktatúra szigorúan tiltotta. Aki mégis
megtette, és lebukott, komoly retorziókra
számíthatott, amelyeknek a skálája a
publikációs tilalomtól és útlevel-megvo-
násoktól a munkahelyi elbocsátásokon
keresztül a pszichiátriai intézetbe zárás-
ig, a börtönig terjedhetett

A szamizdat mint ellenzéki irodalom
leginkább a Szovjetunióban, valamint
Csehszlovákiában és Lengyelországban
terjed el a múlt század hetvenes-nyolcvan-
as éveiben. Minket a továbbiakban a
szamizdat sajátos formája, az úgynevezett
tamizdat (jelentése: ott kiadott) szerepe
és hatása érdekel, mivel a nagyjából a
hatvanas évek végéig meglehetősen
immunis nyugati közvéleményt ezek az
irodalmi mércével is mérhető művek ráz-
ták fel. Tamizdaton tehát a szocializmus
időszakában Nyugatra emigrált vagy üld-
özött szerzők külföldön, azaz Nyugaton
kiadott szellemi termékeit értjük, amelye-
ket odahaza titokban, illegálisan terjesz-
tettek és olvastak.

Megemlékezésünket csak Franciaor-
szágban megjelent tamizdatokra és egy a
jelenséget elemző francia monográfiára¹
alapozzuk. Talán mentségünkre szolgál,
hogy a francia és orosz történelmi, kultu-
rális kötődések annyira erősek, hogy az
emigrációra kényszerülők döntő többsége
Franciaországban telepedett le. Azon
íróknak is megjelent a könyve francia
nyelven, akiket más országban emésztett
a honvágy.

Nem kétséges, hogy Alekszandr Szol-
zsenyicinnel kell kezdeni. Gigantikus
műve, *A Gulág szigetvilág* szétfoszlatta a
maradék nyugati értelmiségnek a szovjet

rendszerrel kapcsolatos illúzióit. Fő
műve 1974 júniusában jelent meg Párizs-
ban, és három hónap alatt 600 000 pél-
dány fogyott el belőle. Az író, aki tizen-
egy évet töltött a munkatáborokban,
ugyanazon év februárjában toloncolták
ki hazájából, amelyet nem akart elhagyni.
A 20. század egyik legnagyobb gyalázatá-
nak szépirodalmi és dokumentációs fel-
dolgozása azért volt új, mert bebizonyí-
totta, hogy Lenin a terror atyja, ő tette azt
a rendszer alapjává. Az 1956-os magyar
forradalom és szabadságharc hatására
tömegesen hagyták el tagjai a nyugati
kommunista pártokat, így a franciát is,
de továbbra is makacsul tartotta magát
a nézet, miszerint Sztálin szörnyűségei
lényegében eltorzulások, elhajlások a le-
nini úttól. Szolzsenyicin és baj-társai éb-
resztették rá Európát arra, hogy a fizikai
és lelki elnyomás a szovjet rendszer im-
manens lényege, és a sztálini politika
csak uralmának terjedelmében, de nem
lényegében különbözik a Leninétől. A
baj-társak neveit listázva első körben há-
rom szerző művét emelném ki: Andrej
Szinyavszkij (*Egy hang a kórusból*), Vik-
tor Nyekraszov (*Egy bábész feljegyzései*)
és Vlagyimir Makszimov (*Viszontlátásra
sehovába*).

Szinyavszkij, Paszternak felfedezettje,
öt év börtön után szabadult, és 1973-ban
emigrált Franciaországba, ahol 1978-ban
feleségével együtt megalapítja a *Szintaxis*
nevű folyóiratot. A rövid próza kiváló
művelője volt, és később az orosz klasszi-
kusokat ültette át francia nyelvre. Mak-
szimov megelőzte őt, 1974-ben alapított
folyóiratot *Kontinens* címmel. Ez utóbbi
közép- és kelet-európai országok emig-
ránsainak írásait, reflexióit is közölte.
Ezek és más folyóiratok találkozóhelyek
voltak a Nyugatra sodródott értelmiségi-
ek számára, és hatványozottan növelték
a vasfüggöny mögötti realitások iránt
érdeklődő nyugati értelmiségiek körét.
Máshol is adtak ki folyóiratokat, külön-
ösen az Egyesült Államokban és Nyugat-
Németországban megjelentek játszottak
még meghatározó szerepet. A sajtótermé-
keket, könyveket többnyire sikeresen
átcsempészték a szovjet határon, és ott-
honi szamizdatokban terjedtek tovább. A
szláv nyelveken sugárzó nyugati adók
(Amerika Hangja, BBC, Deutsche Welle)
e művekből, szatírákból, pamfletekből
hosszú felolvasásokat tartottak, amelye-
ket odahaza számos hallgató – a drágán

működtetett zavaróállomások ténykedése ellenére – magnószalagra vett és suttogó propagandával terjesztett.

Egyesek szakmai bizottságokat alakítanak, hogy foglalkozási ágazatok felhívása útján lépjenek fel szovjet társaik érdekében, legyenek azok mérnökök, matematikusok, jogászok, írók, értelmiségiek vagy szakszervezeti dolgozók. Például a híres magfizikus, Andrej Szaharov érdekében, akit belső számúzetésbe kényszerített a rendszer, nagy hatású figyelemfelhívó akciókat szerveznek egy dán állampolgár, Ojvind Andersen anyagi segítségével. A Pen Club száműzött írókat segített anyagilag. Sokan az emberjogi szervezetek útján próbálnak nyomást gyakorolni elsősorban a nyugati kormányokra, hogy a szovjet partnerekkel történő kétoldalú tárgyalásoknál az emberi jogok Moszkva általi betartását szabják feltételül. Ennek az álláspontnak az élharcosa a történész Andrej Amalrik volt. Ez a kivételes intellektus már egyetemista korában tengelyt akasztott a hivatalos történetírással. Diplomadolgozatában azt bizonyította, hogy a normannok nagy szerepet játszottak az első szláv állam, a kijevi állam létrehozásában. Állítása szembement a hivatalos verzióval, mely szerint a szlávoknak már a normannok előtt karolingi jelentőségű államuk volt. A történészszakma a vasfüggöny mögött különös ellenőrzés alatt állt, hiszen a hivatalos ideológia számára a saját képére formált történelem nyújtotta az érvek tárházát és a propaganda hivatkozási hátterét. Amalrik három évet töltött Szibériában, mielőtt 1976-ban kitétek a szűrét a birodalomból. Híre megelőzte őt: 1970-ben jelent meg Párizsban a *Szovjetunió túléli-e 1984-et?* című könyve.

1975. augusztus elsején az európai kontinens országai, valamint az Egyesült Államok és Kanada képviselői aláírták a *Helsinki Záróokmányt*, amely kötelezettségvállalásokat tartalmazó egyezmény. A dokumentum három fő kérdéskörre (kosárra) oszlott. Az első kosár tartalmazta a részt vevő tagállamok egymás közti kapcsolatait, illetve a tagállamok és állampolgárai közötti viszonyt szabályozó tíz alapelvet. A dokumentumot megfogalmazók emelkedettségét nem vonhatjuk kétségbe, de a két blokkba tartozó állam- és kormányfők más és más hangsúlytól remélték érdekeik érvényesülését. A szovjet tábor a tagállamok egymás közti

kapcsolataira összpontosítottak, mindezekelőtt a 6. pontra, amely kimondja a belügyekbe való be nem avatkozás elvét. Hátralevő rövid történelmük során, amely a benne sínylődő alattvalók számára ólomlábakon vándorzörgő fényév volt, viszont a 7. pont okozott meghaladhatatlan problémát. Az aláírók többsége nem is álmodta, milyen következményekkel jár majd számukra az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartásának, beleértve a gondolat, a lelkiismeret, a vallás és a meggyőzés szabadságának elve. A történelmi visszatekintések, tankönyvek sematikusan mindig azt a tényt emelik ki, miszerint a szovjet tervgazdaság – különösen a kőolajválság hatására – kifulladt a nyugati típusú piacgazdasággal szemben, hogy a „Sátán Birodalma” nem bírta a fegyverkezési versenyt a csillagok háborújával blöffölő Reagennel szemben. Semmi vagy nagyon kevés szó esik arról, hogy a 7. pontba kapaszkodva kicsoda belső küzdelem indult az értelmiségiek és a hatalmat birtokló nomenklatúra között. Az előbbieket már nem lehetett csak úgy ukmukfuk eltüntetni, börtönbe vetni, mint azelőtt. Cizelláltabb eszközökre volt szükség, amelyek – úgy tűnik – Amalrikkal szemben hatásosak voltak. 1980-ban – gyanús körülmények között – egy autóbalesetben elhunyt.

A záróokmány aláírása után egy évvel bontakozott ki a Szovjetunióban a moszkvai Helsinki csoport, azzal a céllal, hogy nyomon kövesse és számon kérje a szovjet kormányon a Záróokmányban foglalt jogok érvényesülését. A csoport tagjait, Jurij Orlovot, Ludmilla Alekszejevát és társaikat bebörtönözték, majd az ország elhagyására kényszerítették. Kezdeményezésük nyomán 1978-ban az Egyesült Államokban megalakult a Helsinki Watch (Helsinki Jogőr), amely valamennyi országban figyelemmel kísérte az emberi jogok érvényesülését. Az emberi jogok kérdése az amerikai kormány stratégiájává vált, és ettől fogva akarva-akaratlan az aktivisták egy nagyhatalmi játszma eszközévé váltak. 1982-ben Reagan elnök disszidenseket hív meg a Fehér Házba. Szoltszenyicin azonban nem megy el. Nem akar egy pusztá ceremónia részese lenni. Az 1986. novemberi bécsi konferencián az amerikai külügyminiszter követeli a kényszerlakhelyre száműzött Andrej Szaharov Nobel-díjas magfizikus

és más bebörtönzött aktivisták szabadon bocsátását. Négy hónap múlva az éhségsztrájkot tartó Marcsenko meghalt a börtönben.

Vlagyimir Bukovszkij szerencsésebb. Három év munkatáborból Moszkvába visszatérve külföldi újságírók előtt nyugati orvosoknak írt nyílt levélben először fedte fel és bizonyította dokumentumokkal a szovjet politikai foglyok pszichiátriai kényszerkezelését. Szovjetellenes propaganda vádjával negyedszer is letartóztatják, és hét év börtönre ítélik. A nyugati újságírók és a média nyomására 1976 decemberében fogolycsere-egyezmény keretében kicserélték Lúis Corvalanra. Angliába tanul és tanít tovább, de pörös száját ott sem fogja be.

1977 februárjában Amalrik kihallgatást kér a francia elnöktől, aki diplomáciai óvatosságból nem fogadja. Bukovszkij viszont a Fehér Ház vendége volt március elsején. Franciaországban 1977 júniusában törik meg a jég, Aznap, amikor Leonyid Brezsnyev az Élysée-palota vendége, éppen az elkötelezett baloldali írók és művészek – úgy mint Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir, Gilles Deleuze, Michel Foucault, Roland Barthes, Simone Signoret, André Glucksmann és mások – fogadják a Récamier színházban az orosz disszidensek színe-javát, köztük Bukovszkijt is. Híres könyvében Bukovszkij arról számol be, hogy szokásos éhségsztrájkjaikat még be sem fejezték, az őket felügyelők némelyike megsúgta nekik, hogy a BBC vagy a Szabad Európa Rádió hírt adott róluk. A hírek hatására a Kreml főnökei aggódni méltóztattak.²

A szovjet rendszer bukása után visszakapta állampolgárságát, és az első között szerzett kialakított engedélyt, hogy a KGB archívumában kutathasson. A titkos anyagról készült fénymásolatokat 1995-ben kivitte Londonba, és miután leleplezéseiivel hiába kínálhatta a vonakodó nyugati lapokat, megírta *A moszkvai per* című alapművét. Könyvében nem kevesebbet állít, mint azt, hogy az európai, amerikai és a japán szociáldemokrata

pártok igen szorosan együttműködtek a szovjet vezetéssel. Az úgynevezett „enyhülés” politikáját Moszkvában találták ki, és onnan is vezényelték.

Bukovszkij azon kevesek egyike, aki él, és kortársunk a „szép új világban”. Kemény bírálója Putyin politikájának. Akik viszont nem érték meg a rendszerváltást, azok mindig is hazavágytak. Mint Viktor Nyekraszov, aki színészként kezdte Kijevben, és emigránsként végezte be Párizsban. „Mindig rájuk gondolok, és a hajlékomra ott messze – vívódik nosztalgikus hangvételű könyvében –, ahol minden olyan rosszul megy, és kérdezem magamtól, miért van az, hogy oly sok embert megfosztottak attól, ami nekem megadtik most?”³

A kétféle sorstragédia között volt egy harmadik változat is, amely tragikomédiába illő. Alekszandr Zinovjev íróról, filozófusról van szó. *A tátongó magasságok* című esszéketében az elnyomás mellett számot adott a képmutató bürokráciáról, a politikai és állampolgári jogok hiányáról, a szegénységről és arról, hogy abban a világban tettek és szavak köszönő viszonyban sem voltak egymással. Könyvét szovjetellenesnek, normaszegőnek ítélték, elbocsátották egyetemi tanári állásából. (Moszkvában volt tanszékvezető – a logikai tanszéken.) Az államvédelmiek választás elé állítják: börtön vagy távozás Nyugatra. A következő évben, 1977-ben kiadja könyvét Párizsban, díjat kap érte. Münchenben élt 1999-ig. Akkor tért haza, és szembeesült a posztszovjet világgal. 27 könyvet írt. Az utolsóban bevallja, bár nem tagadja meg a korábbi rendszert leleplező könyveit, de ha tudta volna, hogy milyen lesz a „szép új világ” – öngyilkos lett volna. Hogy szavainak még nagyobb nyomatékot adjon, az Orosz Föderáció Kommunista Pártjára szavazott.

Az írók a lélek mérnökei, mondta Sztálin elvtárs. Ők, a kommunisták legalább tisztelték az irodalmat, és bár nem kedvelték az írókat, legalább tartottak tőlük, vélhette a dohogó Zinovjev.

S. Király Béla

■ JEGYZETEK

1. Cécile Vaissié: *Les Ingénieurs des âmes en chef*. Littérature et politique en URSS, 1944-1986. Belin, 2008.
2. Vladimir Boukovsky: *...et le vent reprend ses tours: Ma vie de dissident*. Robert Laffont, 1978.
3. Victor Nekrassov: *Un regard plus autre chose*. Gallimard, 1979.